

INHOUD

- Woord vooraf 7
Proloog, *Sop* 11
- 1 Rue Saint-Dominique 15
Aai 30
- 2 Gare du Nord 35
Stroef 47
- 3 Rue du Mont Thabor 53
Blos 66
- 4 Rue Guyot 71
Ei 94
- 5 Nonnenstraat 97
Schuijer 110
- 6 Boulevard Haussmann 115
Thijm 131
- 7 Rue de Saint-Pétersbourg 49 137
Pruim 148
- 8 Rue Villejust 153
Sla 167

- 9 Cimetière du Montparnasse 173
Soep 185
- 10 Jardin des Plantes 191
Duif 207
- 11 Oloron-Sainte-Marie 213
Olie 216
- 12 Place de Clichy 219
Pot 233
- 13 Rue de Saint-Pétersbourg 4 237
Strijk 246
- 14 Boulevard des Capucines 251
Kei 266
- 15 Cimetière de Passy 271
Been 286
- 16 Jardin du Luxembourg 291
Stuk 305
- 17 Rue Lafitte 309
Schok 322

Epiloog 331

Bibliografie 333

Wie is wie 336

Illustratieverantwoording 351

Dankwoord 355

Index 357

RUE GUYOT

UZIT in het donker.

Ik hou van de schemering.

Ach, die geur van boenwas in de kamer herinnert mij aan het
ouderlijk huis.

Marie is weer eens ouderwets door de kamer gegaan. Ik hoorde uw
stem onderaan de trap?

*Ach ja, ik nam afscheid van monsieur Léon.¹ Uw zoon was zo vriendelijk
om mij uit te nodigen in zijn magasin. Ik kon niet weigeren, vandaar dat
ik iets later ben.*

Oh... Léon spendeert al zijn tijd aan het fokken en verkopen van
konijnen en kippen. Zijn echtgenote, Marie Fanfillon² zit in dezelfde
branche. Ze heeft het zogenaamde Poudre Fanfillon uitgevonden.

Het zegt u hoogstwaarschijnlijk niets, maar het is een voedermeng-
sel waarvan men zegt dat kippen er hun eierproductie mee ver-
hogen. Ik moet het allemaal nog zien! En zover ik kan inschatten,
bent u niet bijster geïnteresseerd in kippenvoer, broedmachines en
hoenderhokken.

Dat is correct.

U sprak dus met mijn zoon.

1 Léonard-Édouard Koëlla werd op 29-1-1852 geboren in de Parijse Rue Fontaine-au-Roy. Op 4-11-1855 werd hij door predikant Louis Vernes gedoopt in de l'Eglise Réformée de Batignolles. De grootmoeder van Suzanne, Suzanna van Aanholt, was de peettante, en Édouard Manet was de peetoom van Léon. Hij groeide op bij de familie Manet. Hij was werkzaam bij de De Gas-bank (eigendom van de vader van de kunstschilder Edgar Degas). In 1881 opende Léon zijn eigen bank, die hij korte tijd later weer moest sluiten vanwege financiële problemen. Later had hij een winkel voor hengelsport en dierbenodigdheden. Na de dood van Manet organiseerde Léon in 1884 een grote tentoonstelling van de schilder. Léon Koëlla was belangrijk bij de identificatie van Manets werk. Léon figureerde in veertien werken van Manet. Tot de dood van Suzanne in 1906 woonde Léon bij zijn moeder. In 1895 trouwde hij met Marie Fanfillon. Léon overleed in Vernon op 3-9-1927.

2 Marie Fanfillon was directeur van de Comptoir Général de l'Élevage in Parijs, Rue Saint-Dominique 94 (rond 1900). Tijdens WO I werden Manets schilderijen opgebor-
gen bij de Comptoir in de Rue Lafayette 106 in Parijs. De fabriek werd beheerd door
Madame Cheyssial, de stiefdochter van Léon Koëlla.

L'atelier de peinture, Parijs
Fotograaf onbekend
Ca. 1906

Advertentie - Poudre a faire pondre les volailles
1900
Archives communales de Jû-Belloc, Gers

Ja, en al vrij snel kwam ik achter de ware reden van monsieur Léons invitatie. Aanvankelijk maakte hij wat omtrekkende bewegingen, maar toen kwam de vraag die hem blijkbaar op het hart lag.

Namelijk?

Hij informeerde naar de inhoud van onze gesprekken.

Werkelijk? Ach, die Léon toch. In het verleden heb ik slechte ervaringen gehad met bepaalde lieden. Vandaar dat hij nu misschien achterdochtig is. Hij probeert mij te beschermen.

U bedoelt?

Mannen die met vriendelijke praatjes bij mij op de crapaud zaten. Idolate verhalen over wijlen mijn man. Stiekeme blikken naar werken van hem aan de muur. Uiteindelijk probeerden zij mij met sluwheid een schilderij van mijn man te ontfutselen.

Oh...! U kunt inderdaad niet voorzichtig genoeg zijn. Ik vertelde monsieur Léon dat ik naar Parijs ben gekomen om met u te spreken over de schilderijen van zijn vader.

En dat u iets over hem wilt publiceren. Toch...?

Uw zoon corrigeerde mij onomwonden.

Pardon?

Monsieur Manet was niet – zoals ik zei – zijn vader, maar zijn parrain, peetoom.³ Dat verbaasde mij eerlijk gezegd, omdat ik altijd dacht...

Léon heeft gelijk. Een groot misverstand.

E. Weber (Photographie), 58 Rue Rouchechouart, Paris
Marriage de Léon Leenhoff met Marie Fanfillon / Fils de Manet
30 juni 1895
1. Mme Manet 2. Mme Vibert (Martina (Marthe) Leenhoff) 3. L. Leenhoff 4. Mme L. Leenhoff (Marie Fanfillon) 5. M(?) Cheyssial (jeune) (stiefdochter Léon) 6. Ferd. Leenhoff
Fondation Custodia, Collectie Frits Lugt, Parijs

³ De datum waarop Manet Léon adopteerde is onbekend, omdat het stadsarchief tijdens het neerslaan van de Parijse Commune van 1871 is verbrand.

Ik dacht, neemt u het mij niet kwalijk, dat Léon Manet...

Édouard is zijn peetoom.

En de vader? Ik bedoel te zeggen...

Monsieur Van Mander, begrijp mij goed. U weet toch hoe mensen zijn..., een fille-mère, een ongehuwde moeder...! Mijn zoon draagt de naam Koëlla.⁴

4 Ferdinand Leenhoff meldde de geboorte van Léon (Rue Faubourg du Temple 120) aan bij de burgerlijke stand. De originele Acte de naissance is verloren gegaan tijdens de Commune van 1871. In een uittreksel uit 1872 / Archives de Paris / 5919, staat dat de naam van de vader Koëlla is, beroep: musicien. Léon ontdekte pas in 1872 zijn echte achternaam toen hij in militaire dienst moest. Tot die tijd dacht hij dat zijn naam Leenhoff was.

'Koëlla, Léon-Edouard, 29 janvier 1852. L'an mil huit cent cinquante deux, le 29 janvier, est né à Paris sur le Geme arrondissement, Koëlla, Léon Edouard, du sexe masculin, fils de Koëlla et e Suzanna Leenhoff. Pièces produites: un extrait de baptême de l'Eglise reformée. Observations de declarant: L'enfant est né Faubourg du Temple 120. Son père était artiste musicien et la mère même profession (cet enfant est dit Leenhoff). Le rétablissement de cet acte de naissance a été demandé par Monsieur Leenhoff, profession sculpteur, domicile à Paris, Rue Humboldt 25, parenté oncle de l'enfant, Paris le 11 septembre 1872. Signé, F. Leenhoff.' / AN / no. 104.012.

De herkomst van Léon is altijd een familiegeheim gebleven. Édouard Manet heeft Léon nooit als zijn kind erkend. De naam zou mogelijkerwijs in verband kunnen worden gebracht met de musicus Gustave-Adolphe Koëlla (1822-1905). Of G.A. Koëlla in mei 1851 weer in Parijs was, toen het kind verwekt werd, blijft de vraag, aangezien Koëlla vanaf 1850 zich permanent in Lausanne gevestigd had.

Koëlla vormde samen met zijn broers Rudolf, Johann en Georg het Koëlla-strijkkwartet. Vanaf 1829 maakte het strijkkwartet concertreizen naar Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, Holland en Engeland. Of een van de andere broers Koëlla in aanmerking kwam voor het vaderschap van Léon is nog maar de vraag. De Amerikaanse kunsthistorica Nancy Locke speculeert in haar boek *Manet and the Family Romance* / 2001 / blz 116-118 dat Manets vader, Auguste, het kind verwekt zou hebben. Vanwege zijn carrière en reputatie als rechter en om de goede familienaam te beschermen, zou de geboorte en het vaderschap van Léon een familiegeheim moeten blijven.

Volgens Mina Curtiss zou een 'zeer gewaardeerde en betrouwbare schrijver,' die trouwde met een lid van de Manet-familie het vaderschap van Auguste Manet aan een goede vriend bevestigd hebben. / *Apollo* / 113 / no. 232 juni 1981 / blz. 378-389. Om Suzanne en de goede familienaam van de Manets te beschermen zou een van de Manet-zonen met haar moeten trouwen. In augustus 1863 werd 6 hectare van het erfgoed van Manet voor 10.000 francs verkocht als voorschot op zijn deel van de erfenis. In het contract is ook een bepaling opgenomen dat het geld aan Manets moeder diende te worden terugbetaald in geval hij zonder eigen nakomelingen vóór haar zou overlijden. Dit zou kunnen betekenen dat Léon waarschijnlijk niet Manets eigen zoon is. Eugénie, de moeder van Manet schrijft aan een neef die jurist is: 'Dat is de straf voor haar (Suzanne) misdaad, laat haar ervoor boeten!' / Fonds Rouart / MMM. Manet feliciteerde Zacharie Astruc in een brief met zijn vaderschap, en eindigde zijn brief met de opmerking dat het toch jammer is dat hij niet hetzelfde kon meemaken: 'Nous voudrions bien qu'il nous en arrive autant.' / Fondation Custodia, Collectie Frits Lugt, Parijs. Manet had syfilis opgelopen in Rio de Janeiro en was daardoor hoogstwaarschijnlijk onvruchtbaar. Léon noemde Suzanne 'petemoei.' Manet werd in 1855 zijn 'parrain,' zijn peetvader. Manet noemde zichzelf 'beau-frère'.

Ook na het huwelijk van Manet met Suzanne in 1863 werd Léon niet als zoon gelegitimeerd, hetgeen zeer gebruikelijk was in het geval van Monet, Cézanne, Pissarro en Renoir, die ook buitenechtelijke kinderen hadden.

Édouard Manet
Garçon avec une épée
Ca. 1865
Olieverf op doek / 131,1 x 93,3 cm
The Metropolitan Museum of Art,
New York

*Léon Koëlla Leenhoff draagt een
historisch kostuum dat ontleend is
aan de Spaanse schilderkunst.*

Carte de visite van Léon-Koëlla-
Leenhoff
Fotograaf Carette, Lille
Albumen foto / 8,5 x 6 cm
Album de photographies de
Manet / blz 13
Bibliothèque nationale de France,
Parijs

Op het geboortebewijs staat dat het beroep van de vader musicus is. Echter, in de gegeven situatie waarin ik het kind alleen zou opvoeden was het...⁵ Laat ik het zo stellen, om lastige vragen te vermijden besloot ik om het ventje in mijn vriendenkring voor te stellen als Léon Leenhoff, mijn jongste broertje uit Bommel. Mijn broer Ferdinand heeft hem laten registreren bij de burgerlijke stand.⁶ Maar laten we over iets anders praten. U heeft vast wel weer een vraag voorbereid voor uw artikel!

5 In 1844 bracht 66 % van de alleenstaande moeders hun kinderen naar het Parijse Hospice des Enfants Trouvés.

6 Léon Leenhoff: 'Ik woonde samen met mijn grootmoeder en Ferdinand, en later Rudolph (Vanaf 1852 in de Rue Faubourg du Temple 129. Vanaf 1859 in de rue Saint-Louis) (tegenwoordig: Rue Nolle). Van 1861 tot 1863 woonde Suzanne in de Rue de l'Hôtel de Ville 3 (nu: Rue Nolle) in Les Batignolles. De Mezzaras woonden in de Rue St. Georges.' / Léon Leenhoff / Copie faite pour Moreau-Nelaton / blz 71.
Vanaf 1860, na de dood van Suzanne's grootmoeder, tot 1863 in de Rue de l'Hotel de Ville 3 (tegenwoordig: Rue des Batignolles). Léon: 'Eugène (Manets broer) kwam vaak op bezoek (Rue de l'Hôtel de Ville). Ik sliep dan op een opklapbed in de woonkamer.' / Fonds Moreau-Nélaton, Cabinet des Estampes / BNF / Yb3 2402a / Cahier Leenhoff / blz. 73.

Gisteren vertelde u over de vreugde van monsieur Manet toen hij was toegelaten tot de kunstopleiding van Couture.⁷

Aanvankelijk was Édouard blij, maar al gauw verloor hij zijn enthousiasme voor het onderricht aan de Académie. Thomas Couture was een ijdele en arrogante docent die door de Parijse kunstwereld werd aanbeden vanwege zijn overweldigende succes op de Salon. ‘Ik weet niet wat ik in zijn studio doe,’ mompde Édouard met grote regelmaat. ‘Alles in dat atelier is belachelijk. Ik heb iedere ochtend het gevoel dat ik een graftombe binnenga.’⁸ Daarom nam Édouard in de avonduren nog extra lessen op de Académie Suisse.⁹

Waardoor verloor hij zijn enthousiasme?

Couture zei: ‘Tekenen, tekenen en nog eens tekenen.’ De bewierookte kunstenaar corrigeerde de naaktschetsen van zijn leerlingen door met de nagel van zijn duim een diepe kras op het vel papier achter te laten. Verder had hij geen goed woord over voor Édouards voorliefde om zigeuners, clochards, bedelaars en absintdrinkers te

Links: Édouard Manet
Le jeune homme à la Poire
1868
Olieverf op doek / 85 x 71 cm
Nationalmuseum, Stockholm

Op 1-1-1883 verkocht aan Jean-Baptiste Faure. Op het schilderij is Léon ca. 18 jaar oud.

Rechts: Édouard Manet
Les bulles de savon
1867
Olieverf op doek / 100,5 x 81,4 cm
Calouste Gulbenkian Foundation,
Lissabon

Volgens Léon is het doek geschilderd in Manets atelier in de Rue Guyot. Het thema bellen blazen is een vanitas-symbool. Manets schilderij zou zijn beïnvloed door het schilderij La bulle de savon 1734, van de Franse schilder Jean-Baptiste Chardin (1699-1769) / NGA (Laperlier verkoop 11-13 april 1867).

7 Van 1850 tot 1856 volgde Manet de kunstopleiding in het atelier van Thomas Couture in de Parijse Rue de Laval (tegenwoordig: Rue Victor Massé). Het was opmerkelijk dat Manet voor het atelier van Thomas Couture koos, want de Parijse École des Beaux-Arts lag tegenover zijn geboortehuis in de Rue des Petits-Augustins.

8 Antonin Proust / blz 126.

9 De Académie Suisse, opgericht door Charles Suisse, lag op de hoek van de Quai des Orfèvres en Boulevard du Palais. Belangrijke Franse kunstenaars, zoals Delacroix tot Cézanne kregen hier modelles.

tekenen en te schilderen.¹⁰ Hij zei: 'Denkt u nu werkelijk monsieur Édouard dat dit rauwe realisme zal worden geaccepteerd op de officiële Salon? Bestudeer de grote meesters in plaats van u te verdiepen in dat straattuig.'

Couture eiste in zijn onderricht dat Édouard de klassieke en academische kunst nabootste.

'Het gaat mij niet om grote kunst, maar om oprechte kunst, monsieur Couture,' zei Édouard uit het diepst van zijn hart. Je hebt in het leven nu eenmaal mensen nodig, kunstenaars, die kijken op een manier waarop wij nog nooit gekeken hebben.

Ondanks hun meningsverschillen heeft Édouard het nog zes jaar in Coutures atelier uitgehouden. Hoe hij een schilderij moest opzetten heeft hij van hem niet geleerd, maar wel door zijn grote voorbeelden Velázquez, Hals en Rembrandt in het Musée du Louvre te bestuderen. De schetsen die hij van zijn leermeesters maakte, werkte hij verder uit in zijn schildersatelier, dat hij een tijdje deelde met de kunstschilder Albert de Balleroy. Later huurde Édouard een atelier in de Rue de la Victoire,¹¹ waarna hij nogmaals verhuisde naar een zonovergoten, hoge ruimte in de Rue Guyot.¹² In dat atelier ontstonden zijn eerste grote meesterwerken.

De Olympia, La Musique aux Tuileries, Luncheon dans l'atelier, La Femme au perroquet... en Le Fifre!

Monsieur Van Mander, u doet mij werkelijk versteld staan. Uw kennis van Édouards oeuvre is fenomenaal.

U was getuige van de geboorte van deze meesterwerken.

Ik begrijp dat u dat denkt, maar ik kwam zelden in Édouards heiligdom.¹³ Dat is te zeggen... op een dag nodigde hij mij uit om naar zijn atelier te komen. Ik herinner me de dag nog goed, omdat ik mij grote zorgen maakte over mijn familie in Holland. Terwijl ik over de boulevards naar Édouards atelier toe liep, was ik in gedachten volledig in de Bommelerwaard. Mijn vader had mij, wederom, een verontrustende brief toegestuurd over een ramp die zich op dat

10 *L'Absinthe* (1859) / Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhagen, *Le vieux musicien* (1862) / NGA en *Bohémienne* (Ca. 1862) / The Art Museum, Princeton, New Jersey.

11 Van 1858 tot 1860 had Manet zijn atelier in de Rue de la Victoire 52 (tegenwoordig Rue de Douai, 9e arr.).

12 Manet had van 1861 tot 1872 zijn atelier in de Rue Guyot 81 (tegenwoordig Rue Médéric 8, 17e arr.). In dit atelier ontstond *Le Déjeuner sur l'herbe* 1863, *de Olympia* 1863, *Le Fifre* 1866 en *Le Balcon* 1868-1869, allen in het MO. Het atelier werd gedeeltelijk verwoest tijdens de Frans-Pruisische oorlog van 1870-1871.

13 'Je kunt op een hand haar (Suzanne) bezoekjes tellen aan de Rue de Saint-Pétersbourg 4 of aan de Rue d'Amsterdam 70. Ze was feitelijk een vreemdeling in zijn ateliers.' / Adolphe Tabarant / *Manet et ces oeuvres* / 1947 / blz 341.

moment in de Bommelerwaard voltrok. De inwoners van Bommel hadden al dagenlang met een bezorgde blik naar het wassende rivierwater gekeken. De Waal was steeds breder geworden, totdat het water uiteindelijk in de uiterwaarden tegen de dijken had gestaan. Daarna had het zo hard gevoren dat de ijsschotsen begonnen te kruien en op een gegeven moment waren die op een aantal plekken door de dijken heen gebroken. Ijs en water golfd door de gaten, schreef vader, waardoor in een mum van tijd de Bommelerwaard eruitzag als één grote, bevroren ijsvlakte. Bommel bleef gelukkig bespaard van hoogwater, doordat er dubbele rijen planken in de doorgangen van de dijken waren aangebracht, opgevuld met mest. Het stadje werd een toevluchtsoord voor mensen die alles hadden verloren. Vader had gezien hoe boeren midden in de nacht roeiend en strompelend met hun angstig vee in de richting van een flakkerend licht waren getrokken, dat bovenop de Bommelse kerktoren was ontstoken als baken in de duisternis. Scholen, het weeshuis, de kerk, alles was ingericht om zoveel mogelijk vluchtelingen op te vangen.¹⁴ De koeien hadden angstig staan loeien onder vaders orgel in de Grote Kerk.

Dichtgevroren Waal ter hoogte van Zaltbommel met zicht op Tuil
Fotograaf G.A.J. baron van
Randwijck
1860
Stereo ambrotypie / 8,2 x 17,3 cm
Regionaal Archief Rivierenland,
Tiel

Mijn hart huilde, en ik dacht eraan wat ik allemaal had ondernomen in die week vol verschrikkingen waar vader over verhaalde. Ik had een prachtig concert met Haydn's strijkkwartetten bezocht in de Salle Érard, geflaneerd over de boulevards en voortreffelijk geluncht in Café du Parc. Vlak voordat de brief was besteld, had ik nog genoten van een mille-feuilles met frambozen. De slagroom had nog aan mijn vingers gezeten toen ik de envelop opende; er zaten vetvlekken op het papier. Bij het lezen van de brief zag ik in gedachten mijn oud-klasgenootjes soep uitdelen bij Enthoven van de emailleer-

¹⁴ Hooijer-Bruins / blz 136-137.

Rembrandt van Rijn
Bathsheba
1654
Olieverf op doek / 142 x 142 cm
Musée du Louvre, Parijs

fabriek. Ik zag de grillige ijsvlakte om Bommel heen en vaders huis vol ontredderde mensen.

Op het moment dat ik Édouards atelier binnenkwam keek hij mij verheugd aan. De tranen stroomden over m'n wangen. Hij opende zijn armen, kustte me en informeerde naar de reden van mijn bedroefdheid. Terwijl hij luisterde veegde hij de olieverf van zijn handen en spoelde de kwasten schoon. Zo goed en zo kwaad als het ging probeerde ik woorden als uiterwaarden, ijsschots en toevluchtsoord in het Frans te vertalen. Édouard gaf me een stoel en wachtte geduldig tot mijn huilen was gestopt.

Toen vroeg ik hem waarom hij mij had laten komen. Édouard vertelde dat hij een doek wilde schilderen rond het thema van een baadster,¹⁵ een Diana of Bathsheba-figuur zoals François Boucher¹⁶ en Rembrandt dat hadden gedaan. Ik vermoedde wat hij mij wilde vragen. Stelt u zich eens voor! Ik zag mijzelf nou niet direct als een mythologische of bijbelse figuur.

Monsieur Manet vroeg u te poseren?

Édouard Manet
La Toilette
1860-1861
Rood en zwart krijt op papier /
43 x 25 cm
Bibliothèque nationale de France,
Parijs

De tekening, een kopie naar een fresco van de renaissance-kunstenaar Giulio Romano (1499-1546), zou kunnen zijn ontstaan op een van Manets reizen door Italië in 1853 of 1857.

Édouard Manet
La Toilette
1860-1861
Potlood op papier
Musée du Louvre, Parijs
Cabinet des Arts graphiques

Volgens Tabarant is het model Suzanne Leenhoff. Tabarant 1947 / blz. 43.

Édouard Manet
La Toilette
Ca. 1862
Rood krijt op papier / 28 x 20 cm
The Art Institute of Chicago

Édouard Manet
La Toilette
1860-1861
Gewassen pentekening op papier / 26 x 20,3 cm
PC, New York

15 Oorspronkelijk wilde Manet iets doen rond het thema van De vondst van Mozes. Op de olieverfschets op karton *La Nympe surprise* 1860-1861 / Nasjonalgalleriet Oslo, zit Suzanne in dezelfde houding als op het schilderij *La Nympe surprise* ca. 1861 / Museo Nacional de Bellas Artes, Buenos Aires.

16 François Boucher / *Diane sortant du bain* 1742 / ML.

Édouard stookte de houtkachel op. Achter het kamerscherm stond ik te morrelen aan de haakjes van mijn jurk. Laag voor laag gleden mijn kledingstukken van me af en het was of ik alle verschrikkingen van Holland daarmee los kon laten. Toen mijn crinoline op de grond gleed, en als een nevel over mijn blouse en jurk heen zakte, was het alsof ik mezelf letterlijk lostrok uit het laagland en met mijn blote voeten overstapte naar de houten planken van Parijs. Édouards ogen volgden oplettend de contouren van mijn naakte lichaam. Hij liet mij zitten, hielp mij de gewenste houding aan te nemen: met gekruiste armen en het gezicht op hem gericht. Hij begon onmiddellijk te schetsen, met een feilloze zekerheid. Er ontstonden lijnen van rood krijt op het papier, die hij regelmatig met de rug van zijn hand wegveegde. Hij zocht richting en ruimte, vertaalde schaduwen in tinten en wiste het krijt uit met enkele vlugge halen van een bol samengeperst broodkruim, die hij kneedde in zijn vuist. Hij gaf mij een veelbetekenende knipoog en pakte een nieuw vel papier. Uiteindelijk resulteerden de talrijke voorbereidende schetsen in het schilderij...

La Nympe surprise...

Oui, monsieur... La Nympe. Het doek bleef tot Édouards dood in het atelier hangen. En altijd dacht ik aan Bommel als ik ernaar keek. De maanden na de voltooiing van het schilderij zag ik een zwijgzame, in zichzelf gekeerde Édouard. Ik vroeg mij af of hij zich zorgen maakte over zijn kunstenaarsloopbaan. Piekerde hij over de verslechterde gezondheid van zijn vader? Vond hij misschien dat hij tekort schoot in zijn rol als peetvader voor Léon? Toen ik informeerde naar zijn gemoedstoestand, vertelde hij dat hij begonnen was aan een nieuw immens doek dat hem nogal wat kopzorgen gaf. Hij probeerde alle genres van de schilderkunst in één werk weer te geven: landschap, stilleven, naakt en portret. 'Ik heb het mezelf wel heel moeilijk gemaakt,' zei hij, terwijl hij zich in zijn baard krabde.

Wacht! Niets zeggen, madame... Le Déjeuner?

Aanvankelijk heette het schilderij *Le Bain*, maar later kreeg het de spotnaam...

Le Déjeuner sur l'herbe.

U kent het?

*Ja. Ik zag het doek onlangs in de kunstverzameling van monsieur Moreau-Nélaton. Hij vertelde dat hij het plan heeft om *Le Déjeuner te schenken aan het nieuwe Musée des Arts Décoratifs in Parijs.*¹⁷ Ook*

Édouard Manet
La Nympe surprise
1860-1861
Olieverf op karton / 35,5 x 46 cm
Nasjonalgalleriet, Oslo

Volgens Tabarant / Manet Histoire catalographique / 1931 / is de olieverfschets beïnvloed door Titiaans De vondst van Mozes. De studie La Nympe surprise is hoogstwaarschijnlijk door Suzanne gesigineerd (E.M.). De olieverfschets werd in 1884 gekocht door Léon voor 130 francs. Hij verkocht het werk op zijn beurt aan Alexandre Berthier, Prince de Wagram.

¹⁷ Het Parijse Musée des Arts Décoratifs werd in 1905 opgericht in de westelijke vleugel, het Pavillon de Marsan, van het Musée du Louvre.

Édouard Manet
La Nymphe surprise
1859-1861
Olieverf op doek / 146 x 114 cm
Museo nacional de Bellas Artes,
Buenos Aires

Suzanne Leenhoff zat model voor het schilderij dat in 1884 voor 1.250 francs werd verkocht aan monsieur Le Meilleur.

vertelde hij dat het schilderij nogal spraakmakend was toen het voor de allereerste keer aan het publiek werd getoond.

“Spraakmakend” is zacht uitgedrukt, publiek en pers waren verbijsterd, woedend ook, maar Édouard hield zichzelf voor dat het gewicht van een kunstwerk was af te lezen aan de hand van de aanvallen die het te verduren krijgt.

Wat weet u over de ontstaansgeschiedenis van Le Déjeuner?

Begin jaren zestig bracht Édouard samen met zijn vriend Antonin Proust een bezoek aan het dorpje Asnières. Stelt u het zich voor. Het was het einde van een warme zomer. Twee vrienden die genoten van een lome dag aan de koele oevers van de Seine. Baadsters die in het ondiepe water van de rivier verfrissing zochten. Een tafereel dat Édouard deed denken aan het schilderij *Le Concert champêtre* van de renaissance-schilder Giorgione,¹⁸ een werk dat hij vaak had bestudeerd in het Louvre.

---

18 Het schilderij *Le Concert champêtre* (1509) in het Louvre in Parijs wordt ook wel toegeschreven aan Titiaan.

Manet heeft op een gegeven moment *Le Déjeuner sur l'herbe*, de titel gegeven *La Partie carrée*, een traditionele titel voor een fêtes champêtres (tuinfeest of buitenpartij) / Cachin / blz. 170.

Édouard Manet
Le Déjeuner sur l'herbe (Le Bain)
1863
Olieverf op doek / 208 x 264 cm
Musée d'Orsay, Parijs

Het schilderij stelde twee naakte schoonheden voor in aanwezigheid van twee heren, musicerend in een idyllisch landschap. Op die zomerse middag aan de oevers van de Seine nam Édouard de radicale beslissing dat hij een moderne versie van Giorgiones doek wilde schilderen. De fluitspelende muze wilde hij omvormen tot een moderne, jonge vrouw. In plaats van in een Italiaans landschap zou hij haar afbeelden op een open plek in een bos bij Gennevilliers.¹⁹ Kortom: een eigentijds onderwerp. Édouard werd een 'Peintre de la vie moderne,'²⁰ zoals Baudelaire hem zou noemen.

Het realisme waar Thomas Couture zo'n afkeer van had.

Exactement! 'Ik ga het schilderij opsturen naar de Salon,' zei Édouard. 'En jij denkt dat de Salonjury zit te wachten op een kunst schilder die de academische regels zomaar overboord gooit?' spotte Proust. Ondanks het conservatisme en de middelmatigheid van de getoonde werken wilde Édouard zijn werk absoluut in de Salon tonen. Hij zei: 'Ik kan het niet helpen, mon cher ami, maar de Salon is het beste gevechtsterrein; daar kun je pas aan je tegenstanders

19 Volgens Tabarant / Manet Histoire catalographique / blz 93, is het motief gesitueerd op het L'île St-Ouen bij Gennevilliers. In 1898 werd het werk gekocht door Paul Durand-Ruel voor 20.000 francs, die het voor 55.000 francs doorverkocht aan Moreau-Nélaton.

20 Le Peintre de la vie moderne van Charles Baudelaire verscheen in drie essays in 1863 in Le Figaro en in 1869 in L'Art romantique.

Giorgione of Titiaan
Le Concert champêtre
Ca. 1510
Olieverf op doek / 110 x 138 cm
Musée du Louvre, Parijs

Alexandre Cabanel
La Naissance de Venus
1863
Olieverf op doek / 130 x 225 cm
Musée d'Orsay, Parijs

laten zien wat je kunt. Alle andere exposities zijn een verspilling van energie.²¹

*De Salon...*²² *De Parijse tentoonstelling van beeldende kunst.*

De getoonde naakten op de Salon zagen er ieder jaar weer stuk voor stuk sentimenteel en suikerzoet uit. In 1863 toonde Alexandre Cabanel op de Salon het schilderij *La Naissance de Venus*, dat een ontwakende sensuele godin voorstelde. De kunstschilder voelde de smaak van het Parijse Salonpubliek feilloos aan. De Venus had geen vlees, botten, bloed of huid, maar was in zo'n uitdagede houding geschilderd dat het naakt de lusten zou opwekken van bankiers, effectenmakelaars en niet te vergeten van de keizer. De Venus werd een daverend succes en Napoléon III kocht het onmiddellijk.

Kunt u mij een indruk geven van de Salon?

De Exposition werd georganiseerd in het Palais de l'Industrie²³ op de Avenue des Champs-Élysées en was dé gebeurtenis van het jaar in Parijs. Je hoorde het publiek op de vernissage tegen elkaar zeggen: 'Morgen kom ik terug om naar het werk te kijken. Vandaag ben ik hier om gezien te worden.'

De reusachtige tentoonstellingshal, die normaliter onderdak bood aan landbouwtentoonstellingen met duizenden paarden, varkens en pluimvee, werd voor de gelegenheid omgebouwd tot een kunstpaleis. De vloeren werden geschrobd om de ergste stank te verdrijven en de ramen werden geblindeerd. De Salonjury bepaalde wie als 'meester' werd erkend. Wie werd geweigerd, gold als mislukt. De tentoonstelling was zo gewichtig dat onze schildervriend Pierre-Auguste Renoir, die zo vertederend vrouwen schilderde, zei dat het publiek zelfs geen verfschilfer zou kopen als die niet op de Salon was getoond.²⁴

Sluit uw ogen, monsieur en probeert u zich de ambiance van de

21 J. Cuno / *Manet Face to Face* / 2004 / blz. 99.

22 De Salon de Paris of l'exposition werd in 1648 opgericht door kardinaal Jules Mazarin en was aanvankelijk bedoeld voor afgestudeerden aan de Parijse École des Beaux-Arts. In 1725 werd de expositie gehouden in de Salon Carré (Galerie d'Apollon) van het Musée du Louvre. Vanaf 1737 was de expositie ook toegankelijk voor het publiek. Gedurende twee eeuwen was het de belangrijkste tentoonstelling voor beeldende kunstenaars in Frankrijk en het was voor schilders en beeldhouwers, die hun naam wilden vestigen, absoluut noodzakelijk eraan deel te nemen.

23 Het Palais de l'Industrie werd gebouwd in 1855 voor de Parijse Wereldtentoonstelling. Het gebouw was 260 bij 105 m, had een stalen geraamte en was aan de buitenkant met bakstenen bekleed.

24 Auguste Renoir schreef aan de kunsthandelaar Paul Durand-Ruel: 'Er zijn in Parijs ternauwernood vijftien liefhebbers te vinden die een schilder buiten de Salon kunnen waarderen. En er zijn er 80.000 die zelfs geen verfschilfer zullen kopen als de schilder niet op de Salon hangt.' / Martin-Fugier / *La Vie d'artiste au XIXe siècle* / Parijs 2007 / blz 204.

Salon voor te stellen.

Pardon?

Sluit uw ogen.

Goed madame.

Voor de ingang is een gordijn gedrapeerd. Het heeft de kleur van rodebessenjam en het is gemaakt van zware stof. U duwt het opzij en...

Maar...

Laat uw verbeelding spreken, monsieur Van Mander! U bezoekt de Salon de Paris!

Ik tracht uw beschrijving te projecteren op mijn netvlies.

Het gordijn sluit zich achter u. Links en rechts op de wanden van groene serge ontwaart u honderden doeken. Ze schreeuwen om uw aandacht. Gaat u zitten op die rood fluwelen canapé in het midden van de zaal en kijk om u heen.

Prima, ik zit.

U wordt overrompeld door schilderijen in gouden lijsten. Ziet u ze voor zich?

Ja, ja...

De kunstwerken tonen u een gerieflijke wereld, theatrale scènes die zich in een andere tijd afspeelen of op een exotische locatie.²⁵ Een vrome Madonna met kind hangt naast een naakte dame in een Turks bad. Uw ogen glijden over een schilderij van een naakte Galatea waarvan de venusheuvel prominent in beeld is.

U vertelt zeer beeldrijk.

Een mierzoete nimf, een lachende zeemeermin, een stervende Cleopatra, schattige kindertjes met bloemenkransjes, een arenlezende boerin en gesluisde haremdames in een woestijntent. Aan de overzijde hangt een schilderij van boeren die huiswaarts keren van het veld, daarnaast een heroïsch oorlogstafereel en links daarboven ziet u onderwerpen uit de literatuur van Goethe, Shakespeare en Byron verbeeld. Dat alles om u te verstrooien, te betoveren en te amuseren. Is het niet overrompelend?

Oh, beslist.

De schilderijen die op ooghoogte hangen zijn unaniem door de Salonjury gekozen. De eervolle kunstenaars van deze werken hebben dankzij die keuze een grote kans om belangrijke staatsopdrachten in de wacht te slepen en veel geld te verdienen. Ziet u boven de deur die letter, monsieur Van Mander?

Honoré Daumier
Cette année encore des Vénus...
toujours de Vénus!...
comme s'il y avait des femmes
faites comme ça...!
1864
Lithografie
Bibliothèque nationale de France,
Parijs

²⁵ Bas Heine / Manet en Bourdieu: samen tegen de 'heersende' kerk / NRC 14-2-2014 / C blz 11.

Eh, ja...?

Schilders van wie de naam met een A begint hangen in de eerste zaal, die van de B in de volgende zaal en zo verder. Houd uw ogen gesloten.

Ik kijk niet.

Goed zo! U staat op en slentert verder, groepjes dames ontwijkend die luidkeels commentaar leveren op de schilderijen en heren met monocles en zwartzijden dassen, die felle discussies voeren over esthetische kwesties.²⁶ Waar bent u nu?

In zaal... B.

Nee, u bent in zaal M.

*Ik sta in zaal M. Natuurlijk! Daar zie ik *Le Déjeuner van monsieur Manet* hangen.*

Het doek hangt er niet.

Oh...?

Er hangen wel schilderijen van Millet en Meissonier, maar geen van mijn man. Ogen dicht! Vanuit zaal M loopt u verder tot het einde van het alfabet. U denkt nu alles gezien te hebben, totdat u beneden in de centrale tuin, onder een glazen dak, de beeldtentoonstelling gewaar wordt. En u denkt...?

Nog meer venussen!

²⁶ Émile Zola / Une Exposition de tableaux à Paris / Le Messenger de l'Europe 1875 / blz 148-149.

Voortreffelijk! Uw voeten knellen in uw schoenen en u besluit dat het meer dan genoeg geweest is voor vandaag.

Ik kom een andere keer wel terug.

U loopt nu naar de uitgang en bent blij om weer in het volle zonlicht te staan. Haalt u maar diep adem en doe uw ogen open, monsieur.

Ik liep waarlijk rond op de Salon.

U heeft zich uitstekend ingeleefd.

Mag ik vragen waarom Le Déjeuner niet in zaal M hing?

Ik zal het u uitleggen, maar laat ik bij het begin beginnen. Rond 1861 vroeg Édouard mij opnieuw om naar zijn atelier te komen. Zijn kunstenaarsdomein in het huis aan de Rue Guyot kon ik blindelings vinden. Ik hoefde alleen maar de olieverflucht in het smalle trappenhuis op te snuiven, het spoor te volgen naar boven, de deur open te maken en de hoge ruimte te betreden. Door een groot venster scheen helder licht naar binnen. In het midden van zijn atelier stonden twee schildersezels waarop een groot doek was bevestigd. Édouard hoorde mij niet binnen komen, totdat mijn crinoline langs een tafeltje schampte waar een vaas met pioenrozen op stond. 'Ach, daar ben je, Suzanne,' zei hij 'kom eens kijken waar ik aan schilder.' Op het linnen zag ik een schetsmatige opzet van een open plek in een boslandschap, waar twee in het zwart geklede heren lagen te rusten. In de linkerfiguur herkende ik het portret van mijn broer Ferdinand en in de rechterfiguur Édouards broer Eugène.²⁷ 'Als het schilderij voltooid is ga ik het insturen voor de Salon,' zei hij. 'Het imposante formaat zal goed opvallen tussen de andere ingezonden werken.' 'En daar, wat ga je daar schilderen?' Ik wees naar een onbeschilderde plek op het doek. Hij antwoordde: 'Daar wil ik jou schilderen, ma chère Suzanne, naakt.'

Als ik u mag onderbreken, monsieur Moreau-Nélaton vertelde dat... Mademoiselle Victorine Meurent het naaktmodel is.

Ja.

Dat klopt niet helemaal.²⁸

Madame, we spreken toch over hetzelfde schilderij: Le Déjeuner?

Nicolaas van der Waay (1841-1914)
Portret Ferdinand Leenhoff
Ca. 1875-1899
Krijttekening of lithografie
Verblijfplaats onbekend

²⁷ Moreau-Nélaton dacht dat Eugène model zat in Le déjeuner. / Manet raconté par lui-même / 1926 / vol. I / blz 49. Tabarant vermoedde dat Gustave poseerde voor het schilderij. / Manet et ses oeuvres / blz 61. Proust meende dat het een combinatie is van de twee broers. Tabarant / Édouard Manet: Souvenirs / blz 172.

²⁸ Juliet Wilson Bareau meent op grond van röntgenonderzoek dat Manet aanvankelijk begonnen is met een ander model. Het zou volgens Wilson-Bareau heel goed mogelijk kunnen zijn dat dit model Suzanne Leenhoff is. / Documentaire BBC Le Déjeuner sur l'herbe / 2002.

Oui, oui! Niet zo ongeduldig, monsieur Van Mander. Laat mij verder vertellen. Édouard toonde mij een kopergravure, voorstellende: Het oordeel van Paris, van de Italiaanse renaissance-graveur Marcantonio Raimondi.²⁹ Het groepje mensen dat rechts op de prent was afgebeeld, wilde hij als uitgangspunt nemen voor het schilderij. Raimondi's twee riviergoden zouden Ferdinand en zijn broer worden. De waternimf met de lauwerkrans...

Dat werd u?

Exactement! Ik kleepte mij uit en Édouard gaf me instructies. 'Trek je rechterknie op en leun er met je elleboog op. Ondersteun je kin en kijk mij aan. Kun je iets meer rechtop zitten? Très bien! Steek je linkervoet onder je rechterbeen. Voilà!' Toen ik aangaf dat de voetzool vuil was, zei hij: 'Dat is dan maar zo!'

De weken daarop beklom ik telkens weer de houten trap naar zijn atelier, kleepte mij uit en nam dezelfde pose aan als de waternimf op de prent. De modelsessies waren enerverend en ik mocht pas pauzeren als ik het koud kreeg. Édouard gooide dan een warme wollen deken over mijn schouders. Op de voorgrond schilderde hij een stillevens: een mand met fruit, brood, wat kersen, een waterkruik, een strooien hoed en een lichtblauw kleuraccent van een jurk. Hij gaf mij een koket zwart hoedje op mijn hoofd, waarmee Édouard

Marcantonio Raimondi
Oordeel van Paris (naar Rafaël
Santi)
Ca. 1475-1534
Kopergravure / 29,4 x 43,8 cm
Prentenkabinet, Rijksmuseum
Amsterdam

²⁹ Marcantonio Raimondi (1480-1534) liet zich op zijn beurt weer inspireren door een werk van Rafaël.

Ernest Chesneau herkende en publiceerde al in 1864 dat het thema van *Le Déjeuner* ontleend was aan Marcantonio. Ernest Chesneau / *L'Art et les artistes en France et l'Angleterre* / Parijs 1864 / blz 190.

Édouard Manet
Le Déjeuner sur l'herbe
1862-1863
Waterverf, potlood, inkt op papier
/ 40,8 x 47,8 cm
Ashmolean Museum, Oxford

Er zijn twee studies bekend van *Le Déjeuner sur l'herbe*: een tekening in potlood, pen en aquarel (1862-1863) in de Ashmolean Museum, Oxford (hoogstwaarschijnlijk is de tekening door Suzanne gesigineerd) en een in olieverfstudie (1863) in de The Courtauld Institute Galleries, Londen (Wilson-Bareau en auteurs zijn ervan overtuigd dat de studie in Londen niet door Manet is geschilderd). Volgens Wilson-Bareau was Manet rond 1859-1860 al bezig met *Le Déjeuner sur l'herbe*.

wilde uitdrukken: hooggeëerd publiek..., edelachtbare kunstcriticus... geachte Salonjury... dit is geen waternimf. Nee, kijkt u maar eens goed. Dit is een Parisienne, een moderne vrouw, die zich zojuist heeft ontkleed! Ja, jullie hebben het uitstekend gezien! U zag het schilderij? Wat vond u ervan?

Ik weet niet of ik...

Onzin, monsieur. Ik verwacht een eerlijk antwoord.

Het woord 'mooi' is niet op zijn plaats voor het schilderij.

De ware kunstenaar distantieert zich van wat het publiek mooi vindt. Édouard volgde alleen zijn eigen overtuiging en zei dat hij eerlijk moest zijn. Open uw hart, monsieur Van Mander.

Eh...!

U denkt dat het schilderij er onvoltooid uitziet en dat de compositie onevenwichtig is. Heb ik gelijk? Spreek u uit, u beledigt mij niet.

Ik had het gevoel dat ik naar een toneelstuk keek. Twee acteurs en een naakte actrice zitten in een grasveld in een bos en op de achtergrond zag ik een baadster.³⁰ Niemand praat met elkaar, want ieder zit in zijn eigen gedachtenwereld. Het verhaal was mij volkomen onduidelijk.

'Het verhaal doet er niet toe,' zei monsieur Moreau-Nélaton. 'In Le Déjeuner tracht Manet een uitspraak te doen over de weg die de schilderkunst

³⁰ 'Une petite juive de passage.' / Proust / blz 31. Door de afbeelding van de baadster droeg het schilderij oorspronkelijk de titel *Le Bain*. Het thema zou volgens Wilson-Bareau ontleend zijn aan een compositie van de Venetiaanse schilder Paolo Veronese: De vondst van Mozes (1570-1575) in het Kunsthistorisches Museum, Wenen.